

Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana

Joan Nogué i Font¹

Abel Albet i Mas²

Maria Dolors Garcia Ramon²

Lluís Riudor³

1. Universitat de Girona. Secció de Geografia. Plaça Foerrater Mora, 1. 17071 Girona. Spain

2. Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia.
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

3. Universitat Pompeu Fabra. Facultat d'Humanitats. 08008 Barcelona. Spain

Data de recepció: novembre 1995

Data d'acceptació: desembre 1995

Resum

Els autors s'endinsen en aquest article en l'estudi de les relacions entre geografia, orientalisme i colonialisme a Europa al tombant del segle passat, tot introduint la perspectiva de gènere i en el marc d'un interès més general per la història del pensament geogràfic contemporani. Ho fan a partir de l'anàlisi contextualitzada d'un text de l'època que fa referència al cas espanyol i a la seva aventura colonial africana. Es tracta del llibre *El Marroc sensual i fanàtic* (1936) d'Aurora Bertrana, una versió molt elaborada del discurs de la diferència i una bona il·lustració de la literatura de viatges de dones europees, força excepcional i atípica —això sí— en el context literari català i espanyol de l'època.

Paraules clau: pensament geogràfic, orientalisme, colonialisme, gènere, Aurora Bertrana, Marroc.

Resumen. *Orientalismo, colonialismo y género.* El Marruecos sensual y fanático de Aurora Bertrana

Los autores se introducen en este artículo en el estudio de las relaciones entre geografia, orientalismo y colonialismo en Europa a finales del pasado siglo, introduciendo la perspectiva de género en el contexto de un interés más general por la historia del pensamiento geográfico contemporáneo. Parten del análisis contextualizado de un texto de la época que hace referencia al caso español y a su aventura colonial africana. Se trata del libro *El Marruecos sensual y fanático* (1936) de Aurora Bertrana, una versión muy elaborada del discurso de la diferencia y una buena ilustración de la literatura de viajes de mujeres europeas, bastante excepcional y atípica, en el contexto literario catalán y español de la época.

Palabras clave: pensamiento geográfico, orientalismo, colonialismo, género, Aurora Bertrana, Marruecos.

Résumé. *Orientalisme, colonialisme et rapport de sexe.* Le Maroc sensuel et fanatique d'Aurora Bertrana

Dans cet article les auteurs étudient particulièrement les rapports entre la géographie, l'orientalisme et le colonialisme en Europe autour du dernière siècle, en introduisant la

perspective du «genre» (ou rapport de sexe) dans le contexte d'un intérêt plus général par l'histoire de la pensée géographique contemporaine. Cette étude est réalisée à partir de l'analyse d'un texte de l'époque qui fait référence au cas espagnol et à son aventure coloniale africaine. L'oeuvre *Le Maroc sensuel et fanatique* (1936), d'Aurora Bertrana, est une vision très élaborée du discours de la différence et une bonne illustration de la littérature de voyages des femmes européennes, très exceptionnel et certainement atypique dans le contexte littéraire catalan et espagnol de l'époque.

Mots clés: pensée géographique, orientalisme, colonialisme, rapport de sexe (genre), Aurora Bertrana, Maroc.

Abstract. *Orientalism, colonialism and gender. Aurora Bertrana's Sensual and fanatical Morocco*

In this article the authors examine the relationship between geography, orientalism and colonialism in Europe at the end of the last century, introducing a gender perspective within the context of a broader-based interest in the history of contemporary geographical thought. The study is based on the contextualized analysis of a text dating from that period, and which refers to Spain's colonial adventure in Africa. The book in question is *El Marroc sensual i fanàtic* («Sensual and fanatic Morocco»), written by Aurora Bertrana in 1936. It is a very detailed version of the differentiating discourse and an excellent illustration of European women's travel literature, an exceptional and unusual contribution to Catalan and Spanish literature at that time.

Key words: geographical thought, orientalism, colonialism, gender, Aurora Bertrana, Morocco.

Sumari

Teories del discurs colonial en geografia	Conclusions
Colonialisme i exotisme al Marroc: l'especificitat de l'orientalisme espanyol	Bibliografia
<i>El Marroc sensual i fanàtic,</i> d'Aurora Bertrana	

Des de la perspectiva de la geografia del gènere i en el marc d'un interès més general per la història del pensament geogràfic, els autors d'aquest article volem contribuir al cada cop més ric debat sobre les relacions entre geografia, orientalisme i colonialisme europeus al tombant del segle passat. Ho farem a partir de l'anàlisi contextualitzada d'un text de l'època i ens referirem específicament al cas espanyol i a la seva aventura colonial africana.

Abans de res, però, convé aclarir que parlar d'orientalisme a Espanya vol dir parlar d'africanisme i, més concretament, de marroquisme. El Marroc és, en efecte, l'Orient espanyol, almenys des de la segona meitat del segle XIX, i això a causa de diversos factors: la proximitat geogràfica amb la costa nord-africana, l'herència cultural d'al-Àndalus i la nova aventura colonial que Espanya

inicia en aquesta regió, provocada per la pèrdua de les colònies americanes el 1898 i la necessitat consegüent de recuperar un cert protagonisme en l'escena internacional i també pels interessos d'un petit sector de la burgesia, interessada en l'obertura de nous mercats. Apareix, en aquest context, una obra artística i literària —i, dintre d'aquesta, els llibres de viatges— de caràcter clarament orientalista vinculada a aquesta nova cultura, a aquest nou territori, per més que sovint expressi un rebuig a l'aventura colonial com a tal. Del conjunt d'aquesta obra literària, nosaltres hem escollit per a aquesta ocasió el llibre *El Marroc sensual i fanàtic* (1936), d'Aurora Bertrana, una versió molt elaborada del discurs de la diferència i una bona il·lustració de la literatura de viatges de dones europees, força excepcional i atípica —això sí— en el context literari català i espanyol de l'època. Abans, però, dedicarem una primera part a les teories del discurs colonial en geografia i una segona part a insistir una miqueta més en l'especificitat de l'orientalisme espanyol.

Teories del discurs colonial en geografia

L'orientalisme i el discurs colonial

Hi ha cada cop més interès per estudiar a fons les relacions entre la geografia i el colonialisme europeu en el període que va des de l'últim quart del segle XIX fins a la Segona Guerra Mundial. Ben mirat, no podia ser d'altra manera, i no només perquè fou precisament llavors quan el coneixement geogràfic s'institucionalitzà en la major part de països europeus, sinó també perquè aquell fou un període fonamental, en molts sentits, en la construcció de la modernitat. Va ser una època de radicals transformacions socials, polítiques, econòmiques i culturals, la qual cosa ofereix als geògrafs i a les geògrafes una oportunitat excel·lent per (re)considerar el paper de la seva disciplina en els diferents projectes de la modernitat.

Amb tot, com assenyala encertadament Driver (1992), en l'estudi d'aquesta trilogia geografia-modernitat-colonialisme, el paper del coneixement geogràfic ha estat considerat de forma bastant restrictiva. No hi ha encara una veritable història crítica de la geografia, entenent per història crítica el fet de ser sensible «a les diferents formes en les quals el coneixement geogràfic ha estat implicat en les relacions de poder» (p. 23).

En l'entorn acadèmic anglosaxó, un dels primers intents crítics d'encarar-se davant del problema del passat colonial de la geografia és el treball de Hudson (1977) *The new geography and the new imperialism: 1870-1918*. Aquí es posa de relleu la coincidència entre el naixement de la geografia moderna i l'emergència d'una nova fase de l'imperialisme capitalista. En l'àmbit acadèmic mediterrani caldria destacar, entre molts d'altres, els treballs de Carazzi (1972), Naciri (1979), Berdoulay (1981), Giblin (1981), Capel (1982, 1994) i Hernández Sandoica (1982).

Ara bé, en tots aquests exemples, s'emfasitza especialment la utilitat i la idoneïtat de la geografia en els processos d'adquisició territorial i explotació

econòmica de l'imperialisme i es deixen més de banda aspectes molt significatius del que en podríem anomenar la *cultura de l'imperialisme*, aspectes que tenen també, sens dubte, una lectura geogràfica. En aquest sentit, encara sabem ben poc sobre com el coneixement geogràfic va ser socialment constituït en aquells moments, tot i que comencen a aparèixer interessants perspectives geogràfiques crítiques que esbrinen les formes a través de les quals determinades relacions socials generen geografies específiques (Driver, 1991, 1992, 1994; Livingstone, 1992; Patrizi, 1992; Blaut, 1993; Garcia Ramon i Nogué Font, 1993; Lando, 1993; Bruneau i Dory, eds., 1994; Godlewska i Smith, eds., 1994; Smith, 1994; Godlewska, 1995; Gregory, 1995). En efecte, la reconsideració de les relacions entre geografia i colonialisme des d'una perspectiva crítica, contextual i desacomplexada ha començat fa ben poc, però sembla que ho ha fet amb empenta.

És precisament en aquest punt en el qual l'obra de Said (1978) és especialment suggeridora per als professionals i les professionals de la geografia. En essència, tot inspirant-se en Foucault i Gramsci, el que Said planteja és que l'Orient no existeix realment: és una construcció europea, un producte intel·lectual europeu, una imatge de l'Altre, que permet, tot definint l'Altre, identificar-se un mateix com a europeu, com a occidental. Per què no existeix un camp d'estudi simètric, equivalent, anomenat «occidentalisme»? Aquesta pregunta, afirma l'autor, ens hauria de fer pensar.

Que sigui un producte intel·lectual europeu no vol dir que sigui un cúmul de tòpics, mites i res més: «L'orientalisme no és, per tant, una frívola fantasia europea de l'Orient, sinó un cos format de teoria i pràctica dins el qual, durant moltes generacions, hi ha hagut una inversió material considerable» (p. 19-20); en definitiva, està suportat per tota una completa i més que centenària estructura acadèmica i intel·lectual. Said insisteix, però, que l'orientalisme no es pot reduir de cap manera a una extensa col·lecció de textos sobre l'Orient, sinó que és bastant més:

Més aviat és una *distribució* de la consciència geopolítica en textos estètics, científics, econòmics, sociològics, històrics i filològics; és *l'elaboració* no només d'una distinció geogràfica bàsica (el món està format de dues meitats desiguals, l'Orient i l'Occident), sinó de tota una sèrie d'«interessos» que no tan sols crea, sinó que manté amb mitjans tals com els descobriments científics, la reconstrucció filològica, l'anàlisi psicològica, les descripcions paisatgístiques i sociològiques; és, més que no expressa, una certa *voluntat* o *intenció* de comprendre, en alguns casos de controlar, manipular i fins i tot d'incorporar allò que és un món manifestament diferent (o alternatiu i nou) (p. 24-25; el subratllat és de l'autor).

És a dir, l'orientalisme és una tradició acadèmica influent, però també «una àrea d'interès definida per viatgers, empreses comercials, governs, expedicions militars, lectors de novel·les i de relats d'aventures exòtiques, historiadors de la natura i pelegrins per als quals l'Orient és un tipus de coneixement específic sobre llocs específics, pobles i civilitzacions» (p. 207).

L'esquema de Said ens és oportú, també, per una altra qüestió: el període de

consolidació i institucionalització de l'orientalisme coincideix amb el període de màxima expansió colonial europea. És el moment en què es creen revistes, fundacions i societats del tipus Société Asiatique, la Royal Asiatic Society, l'American Oriental Society... i també les societats geogràfiques. Said té molt clara aquesta coincidència i és per això que dedica unes quantes pàgines al destacat paper que té la geografia en aquests moments i en l'orientalisme:

La geografia era essencialment la matèria que apuntalava el coneixement sobre l'Orient. Totes les característiques latents i inalterables de l'Orient reposaven en la seva geografia i hi eren arrelades (p. 218).

Més recentment, a *Culture and Imperialism*, Said (1993) és encara més explícit en relació amb la importància que té per a ell la perspectiva geogràfica:

El que he intentat fer és una mena d'indagació geogràfica en l'experiència històrica, tot partint de la idea que la terra és en efecte un sol món en el qual ja no hi ha espais buits, deshabitats. De la mateixa manera que cap de nosaltres està fora o més enllà de la geografia, tampoc cap de nosaltres és completament lliure del combat per la geografia. Aquest combat és complex i interessant, perquè no fa només referència a soldats i canons, sinó també a idees, a formes, a imatges, a imaginacions (p. 6).

L'intens procés d'exploració geogràfica que es viu en aquells moments crea un munt de geografies imaginatives. Geògrafs, antropòlegs, novel·listes, militars creen imatges i fantasies i les transmeten no només a través del text escrit, sinó també a través dels dibuixos i de les fotografies (Aurora Bertrana fa explícitament i reiteradament esment a la seva «Kodak»). Certament, «la càmera com a tal fou un agent important d'aquest procés d'apropiació colonial [...] Aquelles imatges aspiraven a representar el món tal com realment era; cada persona, cada raça al seu lloc corresponent» (Driver, 1992, p. 32). De fet, el mateix Driver va una mica més enllà i suggereix que no n'hi ha prou de saber com es produeixen aquestes geografies imaginatives, sinó també com eren comercialitzades i popularitzades. Coneixem ben poca cosa «sobre com aquestes imatges eren apreheses pels seus "consumidors". Parlar de "producció" i de "consum" és particularment apropiat en aquest context, perquè l'època de l'imperi està estretament associada a la intensificació del consum de masses i de la producció de béns en general [...] El que cal, en definitiva, és estar molt més atents a les formes a través de les quals el coneixement geogràfic és presentat, representat i desfigurat» (p. 34-35).

Tot sembla indicar que el discurs europeu de l'Altre, és a dir del món colonial, comença a ser objecte, finalment, de diverses lectures geogràfiques que incideixen en el tema de la representació. Als treballs fins ara comentats, caldria afegir-hi, entre d'altres, els de Heffernan (1989), Duncan (1993) i Spurr (1993). L'objectiu d'aquest article, en relació amb el cas concret del Marroc espanyol, consisteix en essència a treure a la llum i interpretar aquestes imatges, extretes en aquesta ocasió d'un interessant text literari, d'un excepcional llibre de viat-

ges, el d'Aurora Bertrana. Ara bé, abans d'entrar-hi directament i a fons, es fa imprescindible avaluar com ha estat tractat el tema del gènere en les teories del discurs colonial en geografia.

El gènere en les teories del discurs colonial i de l'orientalisme

La perspectiva del gènere ha estat poc considerada en l'estudi de les relacions entre geografia, colonialisme i modernitat. Fins i tot Said (1978), a qui reconeixem un gran deute intel·lectual, és poc explícit en aquesta qüestió; la seva crítica a la coneguda i tòpica metàfora de la fecundació d'Orient per part d'Occident no fa cap esment al contingut sexista de la pròpia metàfora. És molt més explícita, en aquest sentit, Rana Kabbani, en una excel·lent obra aparellada per Salman Rushdie i publicada el 1986, quan l'autora, d'origen siriana, tenia només vint-i-set anys. Kabbani no deixa passar cap ni un dels estereotips sexuals de l'orientalisme; dissectiona el sexisme del discurs orientalista i la seva instrumentalització de la feminitat.

Tot partint d'aquests antecedents, això és de l'oblit força generalitzat de la variable gènere, volem ressaltar que, per a nosaltres, l'Altre no és només l'oriental, sinó també un «Altre» en el qual la dona és un component diferent, més subtil i difícil de copsar. Ens interessa esbrinar el paper dels constructors i —més concretament en aquest cas— de les constructors de la imatge de l'Altre, com també l'especificitat de la seva aportació: ens referim a les dones viatgeres. Tal i com ha succeït en d'altres línies de recerca en geografia, estem plenament convençuts que cal incorporar la dimensió del gènere en les teories geogràfiques del discurs colonial. Hi ha un munt de preguntes que encara esperen resposta en aquest terreny: Quin va ser el paper de les dones en el colonialisme? Varen participar en les societats geogràfiques? Quin pes tenen en la literatura de viatges els llibres escrits per dones? Tenen alguna especificitat els llibres de viatges d'autors femenins? La mirada dels viatgers és diferent a la de les viatgeres? Què comparteixen i què els diferencia? Com veuen i descriuen les dones dels països que són visitats? Algunes d'aquestes preguntes se les fan també C. Oliver (1982), C.B. Stevenson (1982), K. Frank (1986a, 1986b), H. Callaway (1987), M. Strobel (1987, 1991), M. Tinling (1989), D. Birkett (1989), P.W. Romero (1992) i molt especialment Sara Mills (1991) qui, en un text molt proper al tema que ens ocupa, estudia des d'una perspectiva molt similar a la nostra les relacions entre el colonialisme i els llibres de viatge escrits per dones. Mills considera, d'entrada, que el «redescobriment» d'aquest tipus de literatura no és més que el resultat d'un procés de reivindicació més ampli del paper de la història de la dona en el període victorià. Una de les qüestions clau —i que a nosaltres més ens interessien— que l'autora es planteja des de la seva perspectiva feminista és la relació d'aquests textos amb el colonialisme. La seva posició és clara i no menys provocadora, ja que el seu no és el parer més generalitzat entre les feministes crítiques. A diferència de Pratt (1992) i també, des d'una altra perspectiva, de Domosh (1991), Mills (1991) creu que les dones viatgeres no estarien al marge del projecte colonial, no viatjarien a títol estric-

tament individual i, encara més, no pel fet ser dones escriurien d'una manera especial (Morin, 1995). Hi ha sens dubte diferències amb els escriptors, però també moltes similituds, de manera que, en última instància, l'especificitat d'aquest tipus de literatura no rau tant en el text com a tal, sinó en la forma com aquest text és jutjat i processat. La recepció del missatge, més que no pas la seva producció, és el que realment importaria.

Malgrat tot, hi ha elements en el procés de producció del text molt diferents segons el gènere, com per exemple l'accés a l'educació literària i al finançament. Moltes dones han hagut de renunciar a escriure no només perquè aquesta activitat era considerada d'un estatus elevat, sinó perquè fer-ho volia dir penetrar en el domini del discurs públic, reservat tradicionalment a l'home i vetat a elles. D'aquí el recurs sovintejat a l'ús dels pseudònims i d'aquí també una certa predilecció per aquella mena de gèneres literaris considerats habitualment de rang inferior: contes, diaris, memòries, relats periodístics... i llibres de viatges, que, alhora, sovint han pres la forma de diari. Vet aquí el cas d'Aurora Bertrana.

Amb tot, pel que fa a la recepció d'aquest producte, el que està clar és que les escriptores de llibres de viatges d'aquesta època —i també les nostres contemporànies, segons Kinnaird & Hall (1994)— han estat tradicionalment oblidades pels crítics literaris o, en el millor dels casos, tractades bé com a simples curiositats, bé com a dones excepcionals (fora, per tant, de la normalitat). D'altra banda, per més que viatgin fora de la llar, de l'espai privat, són novament reintegrades a aquesta esfera del privat a través de l'èmfasi que els crítics literaris posen precisament en aquelles característiques, comentaris o situacions típiques del rol femení en la llar i reflectides en la seva obra. L'espai públic continuarà essent un domini gairebé exclusiu del viatger, als ulls dels crítics literaris. Tampoc no hi ha hagut gaire interès fins ara a esbrinar com aquestes dones, de classe mitjana en la seva majoria, aconseguiren viatjar precisament en uns moments de màxima repressió i control social.

Un altre dels principals problemes en l'anàlisi dels llibres de viatge escrits per dones és, com ja s'ha insinuat més amunt, el fet que n'hi ha molts que tenen un caràcter clarament autobiogràfic, com succeeix en el cas d'Aurora Bertrana. Sembla aquesta una manera menys agressiva per a les dones d'entrar en la parcel·la de l'espai públic. Des d'una perspectiva de gènere, l'autobiografia és especialment interessant, perquè comporta que l'autora comença per donar-nos la seva pròpia imatge. Es tracta, en aquest cas, de la imatge d'una dona alliberada, molt conscient de la seva singularitat en l'entorn que l'envolta. Es considera «una dona europea, intel·ligent i instruïda» (Bertrana, p. 27), però, això sí, «una dona carregada d'uns estris tan poc femenins com estilogràfica, papers i kòdak, que mostra, impúdica, cames, braços i cara, que beu cervesa i que frequenta homes» (p. 18).

Per anar més enllà d'una simple lectura autobiogràfica, Mills (1991) ens proposa un esquema teòric, inspirat en Foucault, que contempli que el jo del text i el jo de fora del text són diferents, encara que estiguin sovint interrelacionats; un esquema teòric que ens permeti descriure la manera com el jo din-

tre del text s'estructura a partir d'un munt de factors discursius que són fora del control del narrador. Si no ho fem així correm el risc, en relació amb el tema que ens ocupa, d'oblidar la relació que aquestes dones tingueren amb els països que visitaren i descriviren: correm el risc d'oblidar, en definitiva, quin va ser el seu paper en el colonialisme. En paraules de Mills (1991), «aquests texts es refereixen, com els dels homes, a la situació colonial, encara que la seva relació amb els discursos dominants sigui diferent» (p. 39). En definitiva, «els llibres de viatge escrits per dones es troben al bell mig del procés d'interacció entre les limitacions textuais colonials i les limitacions de gènere» (p. 40).

Exposat l'estat de la qüestió, endinsem-nos a continuació en el context geopolític i literari en el qual cal inserir el llibre de Bertrana.

Colonialisme i exotisme al Marroc: l'especificitat de l'orientalisme espanyol

L'aventura colonial espanyola al Marroc

És a partir del primer decenni del nostre segle quan «la qüestió marroquina» esdevé un dels pilars fonamentals de la política exterior espanyola, tant per voluntat pròpia (interessos comercials potencials, desig de tenir de nou un cert paper a nivell internacional després de la crisi del 98) com pel fet que Espanya es veié involucrada en les estratègies geopolítiques al Magrib de les dues grans potències colonials del moment: França i Gran Bretanya. Arran del desastre colonial de 1898 (pèrdua de Cuba, Puerto Rico i Filipines) i coincidint amb l'apogeu de l'expansió colonial europea a l'Àfrica, l'africanisme espanyol es consolida com a ideologia política i com a tema de debat nacional, tant a les Corts com a la premsa. Un africanisme que posarà especial atenció en l'antic protectorat espanyol al Marroc, un territori abrupte i muntanyós de 21.243 km² d'extensió a l'àrea del Rif marroquí.

Malgrat tot, molts polítics i pensadors espanyols de l'època són conscients que Espanya compta ja ben poc en el nou ordre internacional que imposen les grans potències colonials i que tindrà un paper poc més actiu que el d'un convidat de pedra. Hi ha, per tant, actituds clarament escèptiques, pessimistes i fins i tot derrotistes en relació amb la presència espanyola a l'Àfrica. Ens trobem també, però, amb un col·lectiu de professionals, comerciants, publicistes, militars i erudits (molts d'ells impregnats d'un cert esperit regeneracionista) que veuen precisament en el Marroc la possibilitat de compensar tot —o part— el que es va perdre el 1898, tant pel que fa a prestigi internacional com pel que fa a intercanvis comercials. Aquest col·lectiu no és homogeni ni comparteix exactament les mateixes estratègies i sensibilitats, però, fet i fet, actuarà com a grup de pressió neocolonial. Es projectarà socialment a través de diversos canals de difusió i fòrums de discussió, des de la premsa quotidiana fins a les Corts passant per les pàgines del *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*.

L'experiència colonial espanyola al Marroc entra en una fase militarista el 1909, la qual cosa portarà a la metròpoli greus problemes, tant polítics com

financers. Amb alts i baixos, la guerra al Marroc no acabarà fins a final de 1926, fins a la rendició del cabdill de la resistència rifenya, Mohammed Abd el-Krim. Aquests quasi vint anys d'implantació colonial *manu militari* no només emporbiran encara més les arque de l'Estat, sinó que otorgaran un paper excessivament rellevant en la política nacional a un exèrcit ja prou propici, per ell mateix, a intervenir en assumptes no estrictament militars. Pensem que només deu anys més tard, el 1936, el cos d'oficials destinat a l'Àfrica tindrà un paper clau en el cop d'estat contra la República i en l'inici de la guerra civil espanyola. L'acció colonitzadora pròpiament dita en aquest petit territori, ben limitat de recursos naturals propis, va topar no només amb un medi físic hostil, sinó també amb una població bel·ligerant i difícilment reductible. De fet, tot i que oficialment la guerra s'acaba el 1926, la resistència rifenya i bereber no va deixar mai de ser present —si bé més políticament que militar— fins a la independència del Marroc, el 1956.

En definitiva, el colonialisme espanyol al Marroc difícilment es pot comparar amb el francès, ni pels recursos financers i humans que s'hi inverteixen, ni per l'extensió del protectorat, ni pel paper que tots dos països varen jugar entre les nacions amb interessos colonials. Amb tot, va existir i va exercir sens dubte un impacte en els territoris que va administrar durant mig segle (Albet, Garcia Ramon, Nogué Font, Riudor, 1995). Es va desenvolupar al seu voltant un influent grup de pressió interessat, per diversos motius, en l'èxit de l'empresa, grup que precisava la corresponent cobertura ideològica i científica. Aquí va ser on la literatura va tenir un paper important.

El Marroc en la literatura espanyola

Hem comentat més amunt com l'expansió colonial francesa i britànica del segle XIX va impulsar l'orientalisme amb una gran força. Hem vist també com, després de la desfeta de 1898, Espanya es llança a l'aventura colonial africana, aconseguint, a diferència dels francesos i dels britànics, una part ínfima, per no dir miserable, del gran pastís territorial que es repartia en aquells moments. És obvi, per tant, que difícilment podem comparar l'orientalisme que es vivia a final de segle en ciutats com Londres o París, amb el que es vivia a Barcelona o a Madrid, ni en els estudis de caràcter erudit, ni en la literatura, ni en la pintura, ni en d'altres arts plàstiques. L'orientalisme espanyol no és només molt menys potent en termes quantitius, sinó que, a més, és específicament africanista i, més exactament, marroquista (Morales Lezcano, 1990). Recordem —un cop més— que el Marroc és l'Orient espanyol, almenys des de la segona meitat del segle XIX. Apareix, en aquest context, una obra artística i literària —i, dintre d'aquesta, els llibres de viatges— de caràcter clarament orientalista vinculada a aquesta nova cultura, a aquest nou territori. Apareix també un africanisme «científic» que abrigalla el discurs colonial de caràcter militar i comercial i que acapara clarament la investigació marroquista en la major part dels camps, de la geografia a la geologia i a la botànica, passant per la història, l'etnografia, la llengua àrab i el dret islàmic. Es tracta d'un africanisme que

prendrà encara més volada a partir de 1939, amb la creació de l'Institut de Estudios Africanos i, per tant, amb la seva plena integració en el projecte ideològic franquista (Bosch, 1985).

La literatura espanyola de l'època de temàtica marroquina no és homogènia. Al costat d'obres hereves del modernisme que ressalten l'exotisme, el pintoresquisme i el cromatisme d'un país proper i llunyà alhora, en trobem d'altres ambientades en els períodes de conflagració bèl·lica, en les quals el que es desprèn és violència, dolor i mort. Al costat de llibres de viatge, com el que aquí analitzarem o els que ho han estat per part d'altres autors (Marín, 1992), ens trobem amb relats novel·lats i històries fantasioses. En general, però, es repeteixen una sèrie de tòpics que tant Litvak (1990) com Marín (1992) han resumit força bé i que comprenen, entre d'altres, l'arquitectura musulmana, l'aigua, la Granada mora (en especial la Alhambra), el desert (amb tot el que s'hi relaciona: el groc, el vermell, el sol, la calor, el foc, l'infinit, l'incontrolable, el regne dels desigs, dels fantasmes, dels somnis), les joies i els tresors, els propis musulmans (en general considerats bàrbars i fanàtics, però també hereus de les antigues virtuts de l'honor guerrer, de la valentia individual i del menyspreu per la mort), la dona musulmana (una barreja, com a tòpic, de tendència eròtica, de misteri i d'atracció per un dels espais més acotats, més prohibits i més inaccessibles del món musulmà), els mercats (que evocuen sempre el desordre, la confusió i el caos als ulls de l'occidental), el sentit del temps, la paciència, la hipocresia, la superstició, la (suposada) ignorància, la fatalitat. Temes als quals caldria afegir un cert paternalisme i una ferma creença en la superioritat de la raça i de la cultura espanyoles, com també de la religió cristiana (López García, 1994). La forma de fer, de ser i de pensar dels marroquins és presentada sovint com l'antítesi de l'espanyola, malgrat que a vegades s'al·ludeixi, força demagògicament, als llaços històrics i de veïnatge entre les dues races.

Vegem ara com queda reflectit tot plegat en el cas concret del llibre de viatge *El Marroc sensual i fanàtic* (1936), d'Aurora Bertrana, llibre que expressa una especial i atípica forma de construcció de l'Altre, una aproximació peculiar a una realitat territorial tan propera i llunyana alhora.

El Marroc sensual i fanàtic, d'Aurora Bertrana

Aurora Bertrana neix a Girona el 1899 i mor a Berga el 1974. Filla d'un reconegut escriptor en llengua catalana (Prudenci Bertrana), ingressa a la Universitat i estudia la carrera de Lletres. És, sens dubte, una dona avançada al seu temps. Amant de la literatura i de la música, toca en una orquestra de senyoretes en locals dels baixos fons barcelonins. Més tard, a Suïssa, crearà la primera banda de jazz europea de dones. Es casa el 1925 a Barcelona, l'any 1926 s'instal·la amb el seu marit, enginyer suís, a Papeete (Polinèsia francesa), on aquest va ser enviat per construir-hi una central elèctrica. L'aventura tahitiana dura tres anys i fruit d'aquella experiència són els llibres *Paradisos oceànics* i *Phikea*. L'any 1930 torna a Catalunya i resideix a Barcelona, concretament a Montcada, en un xalet de l'empresa Asland, on treballarà el seu marit. A Barcelona man-

tindrà una intensa activitat: candidata a les Corts per Esquerra Republicana de Catalunya el 1931, col·laboradora de la premsa periòdica i autora de més obres.

El Marroc sensual i fanàtic es publicarà el 1936, unes setmanes abans de l'esclat de la guerra civil espanyola. L'autora no va tenir mai la intenció d'escriure un llibre de viatges convencional, seguint sistemàticament els esquemes habituals del gènere. Es tracta, més aviat, en les seves pròpies paraules, d'un llibre «d'impressions viatgeres [...] d'una pintura de paisatges i dels monuments vistos pels meus ulls profans, curiosos i àvids de viatgera inlassable» (p. 20). Impressions que serien publicades en forma de cròniques al diari *La Publicitat*.

La visió del fet colonial

Tot i que Aurora Bertrana adverteix que és reàcia a introduir-se en el món de la política i que se centrarà poc en el tema del colonialisme, el cert és que no pot estar-se de parlar d'aquesta qüestió. Fins i tot arriba a reconèixer que «si jo no fos més artista que apòstol, dedicaria aquest llibre a la palpitant qüestió colonial» (p. 91). En una posició diametralment oposada al *lobby* africanista, Aurora Bertrana declara el seu «principi antiinvasi i anticolonial» (p. 89). Les afinitats i les simpaties de l'autora es decanten de manera clara i indubtable envers els nacionalistes marroquins («llur amistat m'era dolça i les meves simpaties s'inclinaven més aviat del cantó dels protegits que del cantó dels amos», p. 27). Aquest fet, però, no li priva de criticar la manera de ser («a voltes, exagerats i somniadors», p. 27) i de fer («Em deixaren de banda cortesament», p. 31) dels nacionalistes amb els quals va anar a raure «per accident» (p. 31).

No justifica, per tant, l'ocupació espanyola i francesa del Marroc. Ara bé, també creu que si la colonització és una «obra patriòtica i grandiosa, amb la qual, naturalment, jo no estic d'acord» (p. 89), però que cal acceptar, si més no caldria que fos ben feta. Així doncs, malgrat que no és la situació desitjable, si hom accepta i assumeix la realitat de la colonització, caldria que aquesta es fés dignament, tant per part dels colonitzadors com envers els colonitzats. En aquest aspecte, els espanyols ho hem fet molt malament fins al punt que, tot i el seu «tebi patriotisme», Aurora Bertrana se n'«avergonyeix» i no pot pas «aclucar els ulls ni ignorar la nostra incapacitat racial colonitzadora» (p. 90).

Potser el que passa és que la tasca colonitzadora és massa feixuga i complexa per Espanya («¿No seria un vell poble infinitament interessant, profundament respectable, però incapaç per a occidentalitzar altres pobles?», p. 90), especialment quan Espanya encara presenta un notable endarreriment i sosté moltes mancances («¿No fóra millor que, si realment hem d'occidentalitzar, comencéssim per nosaltres mateixos? [...] Ja que anem a fer de mestres de civilització, hauríem de mostrar-nos molt més civilitzats, *menys moros* i més occidentals», p. 90) i més tenint en compte que les terres que es pretenen «colonitzar» contenen una llarga tradició de civilització la qual, a més, en determinades èpoques ha influït considerablement en la cultura de la Península.

El dubte (i la vergonya) sobre el paper colonitzador d'Espanya arriba fins al punt que l'autora es planteja si «¿pot el vell poble espanyol considerar-se

com a raça purament europea? ¿Pot representar l'Occident?» (p. 90). De fet, són «els francesos, veritables i únics representants de l'Occident al Marroc» (p. 89). No hi ha dubte, doncs, que el model que cal seguir és el francès («no puc deixar d'admirar-los», p. 89), tal com quedarà palès en la segona part de l'obra, dedicada més pròpiament al sector francès del protectorat.

L'autora reconeix que el medi no és gaire propici a una colonització fàcil però atribueix, una vegada més, a aquella incompetència i falta de dignitat el fet que s'atribuïssin a Espanya aquestes terres: «Cal reconèixer, però, que la falla deplorable de la nostra diplomàcia o de la nostra impotència internacional va acordar-nos, en el repartiment del Marroc, les pitjors contrades, les terres més dolentes, els racons més eixorcs. És a dir, el que no feia peça ni a francesos ni a anglesos, p. 89)».

Si globalment es compara la zona espanyola amb la francesa, i es pren com a punt de referència el nivell de seguretat personal amb què l'escriptora s'ha trobat «en general [...] els perills, molèsties i entrebancs al Marroc protegit pels francesos són menys bàrbars i primitius, per a una dona sola, que al Marroc protegit pels espanyols» (p. 19). Malgrat que «a la Zona Francesa tampoc es salven de la mania de persecució internacional representada per dones espies i aventureres» (p. 19), «al Marroc [espanyol], sense cercar-ho ni merèixer-ho, us trobeu sospitat, perseguit, malullat i fastiguejat per les autoritats d'aquella Zona i pels seus servents, espontanis i a sou» (p. 117).

Aquesta percepció del colonialisme i, concretament, del colonialisme espanyol es demostra contrària a molts dels discursos oficials de l'època reflectits en llibres, revistes i diaris. El que més sorprèn del text d'Aurora Bertrana és la contundència de les seves afirmacions, la simplicitat i la claretat del seu llenguatge: en just un parell de pàgines descarrega la seva filosofia sobre el tema, que respon a una aclaparadora lògica ciutadana recolzada en l'agudesca de la seva percepció directa (l'autora arriba al Marroc amb idees clares però sense prejudicis, quasi com a *outsider*; coneix les dues zones del protectorat i pot comparar-les; tracta amb tots els estaments de la societat marroquina, l'ocupada i l'ocupant) i secundada per un bagatge cultural alt, molt europeu i coneixedor d'altres terres colonitzades. Recordem, en aquest sentit, la seva biografia, més amunt apuntada.

Els típics tòpics de l'orientalisme espanyol en Aurora Bertrana

Aurora Bertrana sembla voler defugir els típics tòpics de l'orientalisme i el marroquisme; fins i tot sembla voler denunciar-los o, si més no, desfer la inèrcia de caure en una identificació fàcil en temes i arquetips. Malgrat que mai ho afirma directament, la seva teràpia contra els tòpics és el coneixement directe i interior (des de dins) del medi i de les persones, i segurament és per això que el viatge que realitza no té terminis, ni recorregut precís predeterminat, ni persones de contacte preestablertes. L'autora és perfectament conscient que, a Espanya, la difusió del coneixement del Marroc (des del coneixement escolar fins al més aventurer o a l'estrictament «turístic» passant pel més

pròpiament científic) sempre ha estat polititzat, mediatitzat o banalitzat; el rigor ha deixat pas als tòpics, la ciència ha cedit davant la propaganda patriòtica.

Per evitar caure en els tòpics superficials de l'orientalisme (marroquisme) cal coneixement directe i interior i per al coneixement directe i interior cal temps i, també, esborrar d'entrada tots els prejudicis i totes les reticències: al desconegut, al rar, a l'aparentment rebutjable («Ho aguanto tot. Estic disposada al turment per presentar als llegidors una imatge verídica del moro», p. 82). De fet, la primera pàgina de l'obra és ja una proclama que pretén destruir tòpics orientalistes, no ja només els més suats i banals («un saltataulells va dir-me "¡Alerta amb els lleons!"», p. 17), sinó els que potser eren més evidents i «indiscutibles» com el fet que, per a una dona, l'Orient és d'allò més perillós («He tornat sana, estàlvia i satisfeta del meu viatge», p. 17).

A pesar de tot el que s'ha dit, al *Marroc sensual i fanàtic* apareixen inevitablement alguns dels habituals tòpics orientalistes. Ara bé, les prevencions adoptades per l'autora al respecte, la seva plena consciència del risc de caure en el tipisme barat, fan que aquests tòpics apareguin sovint —no sempre— com a trets distintius valorats, preciats, considerats positivament per l'autora. Aurora Bertrana s'identifica fins i tot amb alguns d'aquests tòpics: la ganduleria, la libidinositat, el deixar passar el temps per assaborir-lo millor, l'aventura, el misteri, les passions. Així doncs, hi ha una valoració tàcitament positiva (benevolent?) respecte, per exemple, «un sensualisme i una mandra aclaparadors» (p. 29) que es fan palesos en la dansa (p. 47) i en altres aspectes. A més, «el món mahometà, [és] emocional i apassionador [...] ple de possibilitats literàries» (p. 118). I és que «en terres de Mahoma [...] consideren una marca de distinció la reclusió i el misteri» (p. 57). Inicialment, aquest misteri té un notable atractiu per als europeus però quan, a causa del tancament i de l'obscurantisme, el misteri esdevé intriga, les «frases complimentoses» (p. 73) i el «discret tracte moresc» (p. 97) semblen deixar pas a un constant recel: «com sempre que m'endinso en aquests tocs, la mirada dels homes em ressegueix desconfiada i encuriosida» (p. 59), «amb aquella desconfiança tan musulmana, sempre a punt de creure en traïcions, mentides i complots. Jo, sobretot, li resultava extremadament sospitosa» (p. 102). No cal dir que la malfiança s'accentua en el cas que qui s'introdueix en aquest món sigui «una dona sola al Marroc, tot i amb sargits a les mitges, màquina fotogràfica, ploma i quartilles» (p. 18); i és que «per un musulmà corrent [...] les possibilitats malfactores, diablesques, desorientadores i perilloses d'aquesta desvergonyida fembra li semblen incalculables» (p. 18).

Amb el que no s'identifica de cap manera Aurora Bertrana és amb la intolerància, davant la qual expressa en reiterades ocasions el seu més clar rebuig: «el fanatisme dels moros i [...] la incomprensió de l'element legal» (p. 101) són motiu sovintejat d'anàlisi i de denúncia a través de la presentació de diversos esdeveniments i circumstàncies viscudes per l'autora, alguns dels quals són descrits amb un realisme i una implicació personal esborronadors, com també una demostració de solidaritat (i, alhora, d'impotència) envers les víctimes

(sovint dones) d'aquell fanatisme. Aquest és el cas dels relats de la visita a la presó de dones (p. 101-106) o al prostíbul (p. 39-47), l'aproximació a alguns harems (p. 28-29; 53-54; 72-77) o a la vida d'algunes nenes (p. 58-62; 78-84) com la *fakiha* (p. 107-115), o la descripció de certs rituals religiosos com el dels hamatxes (p. 67-68). Tot i que el títol de l'obra fou escollit per raons de promoció editorial, no deixa de ser cert que sensualitat i fanatisme són dues de les sensacions confrontades que més impactaren l'autora.

Tanmateix, potser el contrast més fort que l'autora detecta és «el que provoquen l'Orient i l'Occident» (p. 87) i que queda reflectit en les ciutats. Així, més que una descripció de la realitat urbana marroquina, parlar de les ciutats suposa per Aurora Bertrana un nou argument d'admiració envers aquella cultura i civilització o, dit altrament, un nou argument de refús envers les pautes invasores i destructores seguides pels europeus que no haurien fet sinó desfer la lògica i la coherència interna de la societat autòctona (també de la seva estructura urbana) malgrat totes les seves possibles mancances, absurditats i fanatismes. Així, «sortosament per als moros i per als qui visitem llur país, encara resten ciutats netament musulmanes, francament i incorruptiblement moresques» (p. 87) o bé «a les ciutats com Marràqueix, com Xauen, veieu, amb admiració pregon, un poble que resisteix any darrera any la nostra invasió i segle darrera segle el nostre perillós veïnatge. Per ci i per lla trobeu algunes tristes mostres de la penetració europea, com una taca a un vestit net, com una ferida lleu a un cos sa; però tot d'una compreneu que aquests símptomes manquen d'importància» (p. 88). «L'exemple d'aquestes ciutats incorruptibles, a despit de la tenacitat i de la força dels invasors, és una prova palesa i admirable que els moros es resisteixen a deixar-se convèncer, i que si en part els hem vençuts, ha estat materialment, però no per l'esperit» (p. 88-89).

Mentre unes ciutats (Tetuan, Tànger, Rabat, Casablanca) «s'han rendit, de grat o per força, a poc a poc o vertiginosament, als invasors francesos i espanyols, i s'ha convertit a l'europeisme» (p. 87), d'altres «resisteixen heroicament, formidablement i romanen purament, autènticament musulmanes» (com per exemple Xauen). Això no treu, però, que l'obra dels europeus hagi aportat ordre i higiene al caos i la brutícia de la ciutat mora, ja que «han bastit al costat mateix de les ciutats moresques altres ciutats modernes i gracioses, netes i ben calculades. Ells tenen llur Meknès, llur Fes, llur Marràqueix, enfront del Meknès, del Fes i del Marràqueix dels musulmans» (p. 89). Tanmateix, aquesta fórmula d'intervenció urbana, afegida a la ja de per si tancada i laberíntica morfologia urbana de les *kashbes* i les medines, hauria creat veritables guetos que haurien contribuït a l'aïllament i al distanciament entre autòctons i foranis (ben difícil de superar, tal com experimentà la pròpia autora): «una de les observacions més tristes que he pogut fer al Marroc és que no solament les velles muralles separen els barris morescos de les ciutats europees, sinó, i principalment, la indiferència, la incomprensió, l'hostilitat i el menyspreu dels musulmans envers els cristians i dels cristians envers els musulmans» (p. 57).

*La construcció del gènere al Marroc colonial**Els homes. Una visió crítica*

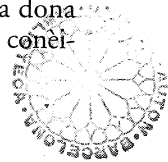
De forma més o menys encoberta, la crítica als homes —ja siguin europeus o musulmans— és força freqüent al llibre d'Aurora Bertrana. Quant als europeus (sobretot als espanyols), ja a la primera plana del llibre ens explica que quan els seus amics de Barcelona s'assabenten que va sola al Marroc, la prevenen dels perills (clima, malalties), però ni es podien imaginar quins havien de ser aquests perills. Efectivament, va tornar sana i estalvia del viatge «però els meus amics i llegidors romandran astorats i esmaperduts quan els digui que les poques molèsties i contrarietats que m'han embarassat en terra de moros no eren filles de la temperatura, ni de les bèsties, ni de mals físics, ni d'homes africans, sinó dels europeus d'Àfrica» (p. 17). Les crítiques als funcionaris del protectorat són constants, tant pel que fa a la seva eficàcia com pel que fa a la seva professionalitat; i la veritat és que se sent molt poc identificada amb els representants oficials espanyols.

Ara bé, la crítica als homes espanyols també la fa des d'una perspectiva de gènere, i no es limita només als funcionaris sinó que inclou tots aquells que juguen a ser europeus però sense amagar prou bé «els atavismes ibero-musulmans» (p. 18). És a dir, es tracta del típic «masclisme» que fa que no puguin concebre una relació normal professional amb una dona, en aquest cas amb una periodista: «Per aquest senyor, poblador, colonitzador, viatger o funcionari, una dona sola al Marroc, tot i amb sargits a les mitges, màquina fotogràfica, ploma i quartilles, no pot ésser altra cosa que allò que ell somnia i tem tothora, una *femella disfressada*, plena de possibilitats, però també de perills» (p. 18; el subratllat és de l'autora).

La visió crítica dels homes àrabs és un leitmotiv a l'obra de Bertrana. Els atribueix molts dels tòpics sobre el món àrab (en realitat no pot fer-ho de les dones, perquè no té gaire ocasió de tractar-les en la vida diària): arriben sempre tard, tenen poca paraula, són mandrosos, però sobretot són els que esclavitzen les dones, tancant-les en els espais interiors de les cases. I això val tant pel baixà d'Arzila —que tenia quatre dones— com pel pare de Limina i Gmar, jovenetes humils —també d'Arzila— que no permet que l'autora les pugui visitar. Només les deixen sortir de casa quan necessiten el seu salari, com les dues noies que baixaven cada dia de la cabila muntanyenca per treballar com a serventes a casa dels oficials d'Arzila. A més, els homes veuen la nostra autora com una amenaça per a les seves dones, com un exemple desvergonyit, com un càncer que cal evitar, sobretot quan és a prop de casa seva: «De la muralla enfora són una dona qualsevol; una d'aquestes rumies impertinents i desvergonyides que donen mal exemple a les musulmanes; però de muralla endins encara resulto més sospitosa» (p. 60).

La dona musulmana

L'objectiu bàsic del viatge al Marroc d'Aurora Bertrana és conèixer la dona musulmana. Ho diu l'autora ben clarament: «Jo vaig arribar delerosa de conèixer



xer l'ànima femenina musulmana» (p. 58). I, de fet, busca sempre l'ocasió per poder conèixer la vida de les dones en tots els seus vessants: en família, als harems, a la presó. Està disposada a anar on calgui: «Per atansar-me al món marroquí, per albirar ni que fos enmig boires l'ànima femenina musulmana, jo hauria fet qualsevol sacrifici» (p. 27). Ara bé, el món de les dones era molt difícil de penetrar i a les seves demandes de conèixer les seves dones, els homes —que eren els únics interlocutors de Bertrana— responien amb evasives: «Alguns ni em feren cas. Altres em respongueren que tenien la femellada tancada i que havien oblidat la clau. Els més joves i modernitzats em deixaven “veure” la família [...] talment com hauria fet un filatèlic amb la seva col·lecció de segells, o bé un aficionat zoòleg amb la seva col·lecció de micos o d'ocells tropicals engabiats» (p. 28).

Ara bé, ella és conscient que el fet de ser dona —tot i ser europea— pot facilitar-li les coses, pot obrir-li aquest món tan tancat. Però sap molt bé que això no interessa les dones europees, que «s'estimen més criticar entre elles i acudir als cinemes, reclosos i pudents, on projecten films de fa deu o dotze anys, enmig dels crits espantosos de la quitxalla, del fum i de les escopinades dels homes» (p. 57). És, doncs, força dura amb elles i de fet les ignora en el seu llibre i no té cap interès a relacionar-s'hi. Només hi ha una excepció i és la Dra. Valls, que treballava a la presó de Xauen. Quan la descriu, és evident que aquesta epitomitza allò que les dones haurien de fer, és a dir, treballar en una feina professional i lluitar contra el masclisme, dins de les línies d'un feminisme quasi militant: «una catalana coratjosa que realitza una obra admirable d'higienització femenina i que lluita heroicament amb el fanatisme dels moros i amb la incomprensió de l'element legal» (p. 101).

Les dones: una visió contradictòria i des de fora

Aurora Bertrana és conscient de no poder acabar d'entrar al món de les dones. És un món que li és vetat de conèixer pels marits —que segueixen escrupolosament la tradició—, però també perquè una barrera invisible i poderosa —en definitiva una barrera cultural— sovint s'aixeca entre ella i les dones marroquines, entre ella i «les altres». Ella mateixa s'estranya que a la seva pregunta de si estan contentes d'estar sempre tancades li contestin que sí i que fins i tot la pregunta les desorienti (p. 61). En alguns moments fins i tot espera que la solidaritat entre dones sigui superior a les tradicions culturals, i s'equivoca. Efectivament, quan a Xauen ella intenta estar present a la cerimònia del cementiri musulmà i es barreja amb totes les dones per no ser vista pel baixà que oficiava, les dones amb els seus esguards fulminants —sobretot a la seva Kodak— la delaten i ha de sortir del cementiri (aleshores, tocada per l'amor propi, se'n va a prendre una cervesa al casino, freqüentat només per homes). Aquella complicitat entre dones que ella esperava no apareix i, de fet, això esperona la seva afirmació com a dona europea al casino del poble.

Aurora Bertrana coneix sobretot la dona urbana, ja que la seva experiència del Marroc és molt urbana (de fet, és el que una dona viatjant sola pot conèixer millor). Això condiciona la seva visió, perquè la dona urbana és la

que pateix de forma més clara la segregació en uns espais propis. També és cert que fa alguna escapada molt curta —i poc reeixida— a alguna kabila muntanyenca, acompanyada per dones que treballen com a serventes a la ciutat. Si les ciutats del protectorat espanyol al Marroc són molt difícils per a una dona sola, no cal dir les dificultats que es poden trobar en el món rural i muntanyenc. Ara bé, malgrat les dificultats, l'autora fa un esforç enorme per conèixer les dones en diferents indrets i en diferents circumstàncies. Entre d'altres visites, cal destacar la visita a un prostíbul de Tetuan, la d'un harem a Arzila i la d'una presó de dones a Xauen; esbrina el que pot sobre una *fakiha* (una santa o santona), també a Xauen, i, amb la seva típica tafaneria i curiositat, procura entrar a les habitacions de les dones (no sempre amb èxit) a totes les cases a les quals és invitada.

La visita al prostíbul de Tetuan —molt conegut per la colònia cristiana— és una de les visites més profitoses per l'autora. En coneixia la mestressa, Zaida, i hi anava tot sovint a passar l'estona i xerrar amb les meretrius de tot tipus de temes. Eren dones menys «controlades» que les altres i això li va facilitar la conversa. En canvi, la visita a l'harem del baixà d'Arzila no la va ajudar gens a saber què passava entre les dones, què pensaven, el drames que possiblement hi havia «entre quatre dones de setze a cinquanta anys que es disputen els favors d'un sol home» (p. 74). Aquesta visita de l'harem li corrobora el fet que ella només pot veure'l des de «fora» i la nostra autora ens diu: «No puc amagar que aquell dia vaig sortir de l'harem tan ignorant com en entrar-hi. Solament ens deixaren conèixer els decorats, les riqueses, les refinamentes...» (p. 74); vet aquí, en definitiva, la visió d'una *outsider*.

Quan Aurora Bertrana és a Xauen, assisteix des de la finestra de l'hotel a l'enterrament d'una jove *fakiha* d'una santedat excepcional, als afores de la població, al bell mig d'un paisatge majestuós. El cas de la santona és l'únic en el seu llibre en què la dona té un paper protagonista, ja que havia estat directora d'una escola corànica i era visitada per molta gent. Ara bé, aquest protagonisme, precisament, l'havia pagat a un preu molt alt: mai no havia pogut sortir del poble i va morir perquè no va voler una intervenció quirúrgica per no deixar tocar ni profanar el seu cos (p. 112). Un cop morta, «per primera vegada, el cos de la petita Kdija sortí de la ciutat; Totes les beutats naturals que no havia contemplat en vida passarien amarades de llum meravellosa, davant dels seus ulls morts!» (p. 114).

Potser allà on la seva crítica a l'opressió de la dona queda més ben reflectida és en la visita a la presó de dones de Xauen, on vivien en condicions infrahumanes. Les causes per les quals les dones havien estat empresonades no tenien res a veure amb un delicte (almenys per a una dona europea): haver fugit de casa del marit i refugiar-se a la llar paterna, negar-se a obeir les ordres de la sogra, haver pujat a un automòbil amb uns oficials espanyols i coses similars. Aquelles dones patien les conseqüències d'una cultura masclista que les feia delinqüents sense ser-ho: «No em trobava davant per davant amb una colla de delinqüents, sinó enfront d'un grup d'innocents criatures, víctimes del rigor islàmic. Si allò eren delictes, penso que totes les europees, des de la més perfecta

burgesa fins a la treballadora més decent, mereixien ésser empresonades» (p. 104). La confrontació entre cultures i tradicions diferents és evident en aquest capítol.

Conclusions

Hores d'ara és probable que ja s'hagi captat l'especificitat de l'obra d'Aurora Bertrana i l'interès de la seva lectura des de la geografia històrica, cultural i del gènere. Encarna —no ho oblidem— la clàssica dona viatgera europea, oberta, crítica i progressista per l'època que li tocà de viure. Es veu sotmesa als condicionants literaris i de gènere habituals; no és gens sorprenent, precisament per això mateix, el to autobiogràfic i de dietari del seu estil literari. En el seu llibre la tesi de Said (1978) sembla quedar força demostrada: a *El Marroc sensual i fanàtic* l'«Orient» és, en bona part, una construcció intel·lectual europea, una imatge de l'Altre, que permet a Aurora Bertrana, tot definint l'Altre, identificar-se a ella mateixa com a dona europea, com a dona occidental.

Molts discursos coetanis al de l'autora són de caràcter clarament procolonial, paternalista i masclista. Recorren sovint al passat històric comú i a la proximitat geogràfica per legitimar una acció colonial suposadament més benefactora i altruista que la francesa o la britànica. Incorporen sense qüestionar-los els clàssics tòpics de l'orientalisme (marroquisme) espanyol, incorporació que dóna al conjunt un cert aire de superficialitat, de banalitat, de trivialitat. Anticipen clarament, en aquest sentit, el que serà la postura oficial del règim franquista sobre la qüestió a partir del 1940. Desgraciadament, serà aquesta la imatge del Marroc colonial espanyol imperant, la imatge que inspirarà la política oficial espanyola durant tota l'època del protectorat (1912-1956), i molt especialment a partir del 1940, amb la instauració de la dictadura franquista. Aurora Bertrana és, en canvi, crítica amb el fet colonial i fins i tot, acceptant la seva inevitabilitat, crítica amb l'acció colonial espanyola, que qualifica de poc seriosa i consistent, en relació sobretot amb el cas francès. El seu viatge no té cap funció legitimadora, cap voluntat patriòtica. La mou el coneixement de l'Altre, un Altre amb dues dimensions: el món musulmà i la dona musulmana. Mira l'Altre amb un to integrador, conciliador, respectuós i feminista. És, per tot plegat, un llibre atípic, d'una dona atípica en el context català i espanyol dels anys trenta.

Cal remarcar que, d'una banda, l'ambigüitat de la visió «des de fora» (és europea, culta i progressista) i «des de dintre» (és una dona) provoca un cert conflicte interior en l'autora. D'altra banda, també és cert que aquestes contradiccions i la pròpia experiència reafirmen el seu feminisme i la seva militància en un moment clau de la seva trajectòria.

Aurora Bertrana se serveix sovint dels clàssics tòpics del marroquisme espanyol, però amb cura, perquè és perfectament conscient que, a Espanya, la difusió del coneixement del Marroc ha estat sempre polititzat, mediatitzat o banalitzat. Sap que està imbuïda de tòpics i que, per tant, cal matisar-los, agafar-los amb pinces. S'esforça tothora a no caure en una identificació fàcil en

temes i arquetips a través del que per a ella és la millor fórmula: el coneixement directe i interior del medi i de les persones. No sempre, però, aconseguix el seu objectiu: el món de les dones (aquell que precisament més li interessa) li és sovint vetat per una poderosa barrera cultural que s'aixeca entre ella i les dones marroquines, entre ella i «les altres». La impenetrabilitat (cultural) d'aquestes dones, amb les quals simpatitza profundament sense, però, poder-s'hi comunicar, ser-ne còmplice, la va empenyent a construir la seva pròpia idea de la identitat d'aquestes «altres», una construcció pròpia de la identitat de la dona marroquina, imaginada potencialment com ella, però impedita de ser-ho per l'opressió de rols de gènere de la tradició islàmica.

Bibliografia

- ALBET MAS, Abel; GARCIA RAMON, Maria Dolors; NOGUÉ FONT, Joan; RIUDOR GORGAS, Lluís (1995). «Géographie, aménagement du territoire et colonialisme espagnol au Maroc». *Cahiers de Géographie du Québec*, 39, 106, p. 43-59.
- BERDOULAY, Vincent (1981). *La formation de l'École Française de Géographie, 1870-1914*. París: Bibliothèque Nationale.
- BERTRANA, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions de l'Eixample, 1992.
- BIRKETT, Dea (1989). *Spintars Abroad: Victorian Lady Explorers*. Londres: Basil Blackwell.
- BLAUT, James M. (1993). *The Colonizer's Model of the World. Geographical Diffusionism & Eurocentric History*. Nova York: Guilford Press.
- BOSCH PASCUAL, Alfred (1985). *L'africanisme franquista i l'IDEA (1936-1975)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2 vol. Memòria de Llicenciatura inèdita.
- BRIDENTHAL, R.; KOONZ, R.; STUARD, S.M. (eds.) (1987). *Becoming visible*. Boston: Houghton Mifflin.
- BRUNEAU, Michel; DORY, Daniel (eds.) (1994). *Géographies des colonisationsl XVe-XXe siècles*. París: L'Harmattan.
- CALLAWAY, H. (1987). *Gender, culture and empire: European women in colonial Nigeria*. Urbana: University of Illinois Press.
- CAPEL, Horacio (1982). *Filosofia y ciencia en la Geografía contemporánea*. Barcelona: Barcanova.
- CAPEL, Horacio (1994). «The Imperial Dream: Geography and the Spanish Empire in the Nineteenth Century». A GODLEWSKA, Anne; SMITH, Neil (eds.) (1994), p. 58-73.
- CARAZZI, M. (1972). *La Società Geografica Italiana e l'esplorazione coloniale in Africa (1867-1900)*. Florència: La Nuova Italia.
- DOMOSH, Mona (1991). «Towards a feminist historiography of geography». *Transactions. Institute of British Geographers NS*, 16, p. 95-104.
- DRIVER, Felix (1991). «Henry Morton Stanley and his critics: Geography, exploration and empire». *Past & Present*, 133, p. 134-166.
- DRIVER, Felix (1992). «Geography's empire: histories of geographical knowledge». *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, p. 23-40.
- DRIVER, Felix (1994). «New perspectives on the history and philosophy of geography». *Progress in Human Geography*, 18-1, p. 92-100.

- DUNCAN, James (1993). «Sites of Representation. Place, Time and the Discourse of the Other». A DUNCAN, James; LEY, David (eds.) (1993), p. 39-56.
- DUNCAN, James; LEY, David (eds.) (1993). *Place/Culture/Representation*. Londres: Routledge.
- FRANK (1986a). *A voyager out: the life of Mary Kingsley*. Boston: Houghton Mifflin.
- FRANK (1986b). «Voyages out: nineteenth century women travelers in Africa». A SHARISTANIAN, J. (ed.) (1986), p. 67-93.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; NOGUÉ FONT, Joan (1993). «The Spanish Colonial Policy in Morocco (1876-1956) and its Impact on Regional Monographs». Ponència presentada a XIX International Congress of History of Science, Saragossa (22-29 d'agost).
- GIBLIN, Béatrice (1981). «Elisée Reclus et les colonisations». *Hérodote*, 22, p. 56-79.
- GODLEWSKA, Anne (1995). «Map, text and image. The mentality of enlightened conquerors: a new look at the *Description de l'Égypte*». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, p. 29-57.
- GODLEWSKA, Anne; SMITH, Neil (eds.) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell.
- GREGORY, Derek (1995). «Between the book and the lamp: imaginative geographies of Egypt, 1849-1950». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, p. 5-28.
- HEFFERNAN, Michael J. (1989). «The limits of utopia: Henri Duveyrier and the exploration of the Sahara in the nineteenth century». *Geographical Journal*, 155, p. 342-352.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena (1982). *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la Restauración, 1876-1887*. Madrid: Ediciones de la Universidad Complutense.
- HUDSON, Brian (1977). «The new geography and the new imperialism: 1870-1918». *Antipode*, 9-2, p. 12-19.
- KABBANI, Rana (1986). *Europe's Myths of Orient*. Londres: MacMillan. Existeix una altra edició a Pandora Press, 1988.
- KINNAIRD, Vivian; HALL, Derek (eds.) (1994). *Tourism. A Gender Analysis*. Chichester: John Wiley.
- LANDO, Fabio (1993). «Geografie di casa altrui: l'Africa negli studi geografici italiani durante il ventennio fascista». *Terra d'Africa*, 0, p. 73-124.
- LITVAK, Lily (1990). «Exotismo del Oriente musulmán fin de siglo». *Awraq*, annex al vol. XI, p. 73-103.
- LIVINGSTONE, David N. (1992). *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford: Basil Blackwell.
- LÓPEZ GARCÍA, Bernabé (1990). Arabismo y orientalismo en España: radiografía de un gremio escaso y apartadizo». *Awraq*, annex al vol. XI, p. 35-69.
- LÓPEZ GARCÍA, David (1994). *El blocao y el oriente*. Murcia: Universidad de Murcia.
- MARIN, Manuela (1992). «The Image of Morocco in Three 19th Century Spanish Travellers». *Quaderni di Studi Arabi*, 10, p. 143-158.
- MILLS, Sara (1991). *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism*. Londres: Routledge.
- MORALES LEZCANO, Víctor (1990). «El Norte de África, estrella del orientalismo español». *Awraq*, annex al vol. XI, p. 17-34.
- MORIN, Karen (1995). «A "Female Columbus" in 1887 America: marking new social territory». *Gender, Place and Culture*, 2 (2), p. 191-208.

- NACIRI, Mohamed (1979). «Une géographie coloniale». *Hérodote*, 13, p. 36-59.
- OLIVER, C. (1982). *Western women in colonial Africa*. Westport (CT): Greenwood.
- PATRIZI, Giandomenico (1992). «Orientalismo e Geografia». *Bolletino della Società Geografica Italiana*, sèrie IX, vol. IX, p. 93-109.
- PRATT, Mary Louise (1992). *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. Londres: Routledge.
- ROMERO, P.W. (ed.) (1992). *Women's voices on Africa: a century of travel writings*. Princeton i Nova York: Markus Wiener.
- SAID, Edward W. (1978). *Orientalism*. Londres: Routledge & Kegan Paul. Citacions extretes de la traducció catalana de 1991, *Orientalisme. Identitat, negació i violència*. Vic: Eumo Editorial.
- SAID, Edward W. (1993). *Culture and Imperialism*. Londres: Chatto & Windus.
- SHARISTANIAN, J. (ed.) (1986). *Gender, ideology and action: historical perspectives on women's public lives*. Westport (CT): Greenwood.
- SMITH, Neil (1994). «Geography, Empire, and Social Theory». *Progress in Human Geography*, 18 (4), p. 491-500.
- SPURR, B. (1993). *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*. Duke University Press.
- STEVENSON, C.B. (1982). *Victorian women travel writers in Africa*. Boston: Twayne.
- STROBEL, M. (1987). «Gender and race in the nineteenth and twentieth-century British Empire». A BRIDENTHAL, R.; KOONZ, R.; STUARD, S.M. (eds.) (1987), p. 375-396.
- STROBEL, M. (1991). *European women in British Africa and Asia*. Bloomington: Indiana University Press.
- TINLING, M. (1989). *Women into the unknown: a sourcebook on women explorers and travellers*. Nova York: Greenwood Press.